

Науковий вісник Чернівецького університету імені  
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2021. – С. 131–142  
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National  
University. – № 1. – 2021. – pp. 131–142  
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2021.53.131-142>  
[hj.chnu.edu.ua](http://hj.chnu.edu.ua)

УДК 94(470):323.12(=411.16)

© Олександр Безаров\* (Чернівці)

## УЧАСТЬ ЄВРЕЇВ У ПРОЦЕСАХ СТАНОВЛЕННЯ РОСІЙСЬКОГО СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОГО РУХУ

*Висвітлено проблеми участі євреїв у процесах становлення російського соціал-демократичного руху наприкінці XIX – на початку XX століття. Проаналізовано сучасну історіографію проблеми. Автор зауважив, що єврейські соціал-демократи Російської імперії взяли активну участь в організаційному і кадровому забезпеченні процесів становлення та розвитку російського соціал-демократичного руху, сприяли підготовці та проведенню установчого з'їзду Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). Зазначено, що посилення державного антисемітизму, єврейські погроми та загострення політичної кризи в Російській імперії напередодні Першої російської революції підштовхували російську та єврейську соціал-демократію до вироблення єдиної позиції з приводу участі пролетаріату у майбутніх революційних подіях, оптимізували пошук подолання тієї внутрішньопартійної кризи, що виникла після виходу Бунду зі складу РСДРП. Уперше в своїй історії єврейські соціал-демократи спробували запалити вогонь російської революції на «єврейській вулиці», довести політичну значущість потужного революційного потенціалу єврейських мас у смугі осілості для загальноросійського соціал-демократичного руху.*

**Ключові слова:** Російська імперія, євреї, соціал-демократія, Бунд, РСДРП.

Oleksandr Bezarov (Chernivtsi)

## PARTICIPATION OF JEWS IN THE PROCESSES OF RUSSIAN SOCIAL-DEMOCRATIC MOVEMENT

**Abstract.** *The formation of social democracy in the Russian Empire was another stage in the «Russian reception» of the Western models of the socialist movement, the result of certain ideological contradictions on the Russian ground. Given the semi-feudal society of the Russian Empire, the paternalism of autocratic power, the absence of deep traditions of liberal culture, the Russian social democratic movement could hardly count on obvious success without a deep revolutionary renewal of the entire socio-economic and political system of the Russian state. Since Jews were an urban ethnic group, it is not surprising that the provinces of the Jewish Pale in the late 19th century proved to be the epicentre of the revolutionary energy concentration.*

*Thus, in the late 19th century the processes of formation and development of not the Russian, but the Jewish social-democratic movement continued on the territory of the Jewish Pale, the prominent centres of which were the Belarusian and Ukrainian cities of the Russian Empire. Despite the low level of the industrial development in the north-western part of the Russian Empire, as well as police persecution,*

---

\* д.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Doctor of History, Associate Professor, Department of World History, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

[orcid.org/0000-0002-8467-0647](https://orcid.org/0000-0002-8467-0647)

e-mail: [alex.bezarov@gmail.com](mailto:alex.bezarov@gmail.com)

*imprisonment, and exile of many activists, the Jewish Social Democratic movement grew qualitatively and quantitatively, got loyal supporters, and spread to other cities such as Minsk, Grodno, Bialystok and Warsaw. The Bund (the Union of Jewish Workers in Lithuania, Poland, and Russia) played a key role in organizing the Congress of the Russian Social Democratic Labour Party (RSDLP) on March 1-3, 1898, at which the Russian Social Democratic Labour Party (RSDLP) was founded which was supposed to unite revolutionary Marxist groups of the empire, regardless of their ethnicity. The processes of formation of the organizational and personnel structure of the Russian Social-Democracy continued during the First Russian Revolution. Jews took an active part in these processes. Their role in the organization of Russian social-democratic movement and in its staffing is difficult to overestimate. In particular, S. Dikstein, H.S. Khurgin, E.A. Abramovich, I.A. Gurvich, E.A. Gurvich, O. Belakh, L. Berkovich and many other Jewish activists found themselves at the origins of Russian social-democratic movement, and such distinguished Jewish figures of Russian social democracy as P. Axelrod and Yu. Martov in the early 19th century headed the Menshevik wing of the RSDLP.*

*The author noted that until 1917 the model for the development of the social democratic movement in the Russian Empire was the European Social Democracy, among the recognized authorities of which were also Jews (F. Lassall, E. Bernstein, V. Adler, O. Bauer). Eventually, the Jewish origin of Marx, the founder of «scientific» socialism, canonized his doctrine in the mass consciousness of the urban Jewry of the Russian Empire, which awaited a new messiah who would «bring» them out of the ghetto of the Jewish Pale.*

*At the same time, the theory of self-liberation of the Jewish proletariat, adopted by the Jewish Social Democrats of Vilno, Minsk, and Kyiv as opposed to the seemingly utopian ideas of the Zionists from Basel, Switzerland, became the leading ideology of the Russia's first political organization of Jewish proletariat – the Bund, which emerged in the same 1897, when the First World Congress of Zionists took place.*

*Thus, the intensification of state anti-Semitism, the Jewish pogroms, and the escalation of the political crisis in the Russian Empire on the eve of the First Russian Revolution pushed Russian and Jewish Social-Democracy to develop a common position on the proletariat's participation in future revolutionary events, optimized the search for overcoming the internal party crisis that arose after the withdrawal of the Bund from the RSDLP. For the first time in its history, the Jewish Social Democrats tried to ignite the fire of the Russian revolution on the «Jewish street» and prove the political significance of the powerful revolutionary potential of the Jewish masses in the Jewish Pale for the all-Russian social democratic movement.*

**Keywords:** Russian Empire, Jews, Social Democracy, Bund, RSDLP.

**Формулювання наукової проблеми.** Становлення соціал-демократії в Російській імперії виявилось черговим етапом у «російській рецепції» західних моделей соціалістичного руху, наслідком певних ідейних суперечностей на російському ґрунті. За умови напівфеодального суспільства Російської імперії, патерналізму самодержавної влади, відсутності глибоких традицій політичної культури лібералізму, російський соціал-демократичний рух навряд чи міг розраховувати на очевидний успіх без глибокого революційного оновлення всієї соціально-економічної та політичної системи Російської держави.

Оскільки євреї були міським етносом, то не дивно, що губернії смуги осілости наприкінці XIX ст. виявилися епіцентром концентрації революційної енергії. Російсько-єврейська інтелігенція залишалася заручницею політики асиміляції, що її провадив російський уряд у другій половині XIX ст., але наприкінці століття вона опинилася затиснутою поміж націоналізмом аграрних етносів імперії (передусім поляків), імперським патріотизмом Романових і малозрозумілим селянським соціалізмом неонародників. Самодержавство виявляло свою необачність у політиці з єврейського питання у тому, що витискувало асимільовану частину російського єврейства на периферію соціально-економічної модернізації Російської імперії, тобто парадоксальним чином забезпечувало умови для посилення революційної активності євреїв. Політичною помилкою самодержавства у розв'язанні єврейського питання було те, що воно вкотре не розглядало російських євреїв як своїх союзників у спробах модернізувати імперію, а тому залишалося у полоні власного антисемітизму доти, доки євреї знову не відповіли вибухом своєї революційності, але відтепер у лавах російської соціал-демократії.

Отже, завданням статті є визначення місця та ролі євреїв у процесах становлення російського соціал-демократичного руху наприкінці XIX – на початку XX століття.

**Аналіз останніх досліджень.** 3-поміж сучасних українських істориків, які вивчали проблеми участі євреїв у процесах становлення та розвитку російської соціал-демократії, варто зазначити В. І. Гусєва<sup>1</sup> і О. М. Федькова<sup>2</sup>. Зокрема, В. І. Гусєв ґрунтовно висвітлив місце та роль Єврейського робітничого союзу в Литві, Польщі та Росії (Бунд) у революційних процесах у Російській імперії на початку XX ст., дійшов висновку про те, що його діяльність була інтернаціональною й спрямована на здобуття євреями рівноправності з іншими народами імперії<sup>3</sup>. На думку дослідника, «немає жодних підстав називати Бунд партією», яка «уособлювала вузьконаціональні інтереси євреїв», адже була невід'ємною складовою загальноросійського «визвольного руху»<sup>4</sup>. Натомість О. М. Федьков зауважив, що Бунд став першою в Російській імперії єврейською соціал-демократичною партією, що мала на меті взяти участь у загальноросійському соціалістичному русі<sup>5</sup>. Автор справедливо наголосив на тому, що «Бунду судилося стати головним ініціатором розробки організаційних принципів взаємин між марксистськими партіями в Російській імперії», а «єврейська соціал-демократія однією з перших у Російській імперії долучилася до розробки національного питання»<sup>6</sup>. О. М. Федьков проаналізував причини революційної активності євреїв в українських губерніях імперії Романових, спробував уточнити кількість єврейських активістів у лавах української і російської соціал-демократії та визначити їхній вплив на процеси розвитку останньої. На його думку, «єврейський пролетаріат вирізнявся серед інших національних груп робітників кращою організованістю, вищою політичною та національною свідомістю»<sup>7</sup>.

Російський історик Я. Г. Рокитянський глибоко проаналізував життєвий шлях видатного російського марксиста Д. Б. Рязанова (Гольдендаха) та визначив його політичні ідеї як «класичну соціал-демократію»<sup>8</sup>. Я. Г. Рокитянський вважав, що Рязанов був типовим представником асимільованої частини євреїв Одеси<sup>9</sup>. Єврейське походження відомого марксиста, як зазначав автор, не могло не позначитися на еволюції його поглядів, адже політика антисемітизму, що була характерною для правління Олександра III, змусила шістнадцятирічного Д. Б. Гольдендаха стати революціонером<sup>10</sup>. Цікавим було зауваження іншого російського дослідника Ю. В. Анісіна з приводу того, що відомий лідер меншовицької фракції Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) Ю. Й. Мартов був водночас «засновником чисто єврейського робітничого руху заради власне єврейських інтересів»<sup>11</sup>.

І. В. Бобров у своїй кандидатській дисертації дійшов висновку, що однією з причин популярності ідеології соціал-демократії серед російських євреїв було їхнє захоплення ідеями марксизму, який запропонував їм розв'язання єврейського питання на уламках самодержавного режиму, на засадах єврейської національно-культурної автономії у майбутній Російській соціалістичній республіці<sup>12</sup>. Автор слушно зауважив, що, незважаючи на різні погляди соціал-демократів на проблему асиміляції євреїв, меншовики, більшовики та бундівці були свідомі того, що антисемітизм і націоналізм загрожували розвитку російського соціал-демократичного руху<sup>13</sup>.

Білоруський дослідник Я. Басін у двох статтях ґрунтовно висвітлив діяльність єврейських марксистів у білоруських містах Російської імперії, підкреслив провідну роль відомих російсько-єврейських революціонерів у створенні РСДРП<sup>14</sup>, а також проаналізував реакцію російських та єврейських соціал-демократичних діячів на події єврейських погромів у Кишиневі та Гомелі у 1903 р., визначив помітну динаміку зростання кількості євреїв у російському соціал-демократичному русі наприкінці XIX – на початку XX століття<sup>15</sup>. Я. Басін переконаний у тому, що «режим абсолютної монархії в Росії впав під тиском революційної стихії, започаткованої бунтівними євреями»<sup>16</sup>.

**Виклад основного матеріалу.** Відомо, що соціал-демократичний рух у Російській імперії виник на території її північно-західних та західних губерній, у місцевостях із кустарним і промисловим виробництвом. Географічне сусідство з Австро-Угорщиною та Німеччиною, звідки, власне, й потрапляли ідеї соціал-демократії до Росії, а також традиції цехової самоорганізації єврейських робітників Польщі та Литви, їхній відносно високий рівень освіченості були, на нашу думку, тими чинниками, які сприяли поширенню ідеології соціал-демократії серед російських євреїв. Наприклад, у Варшаві на початку 1880-х рр. співзасновником «Міжнародної соціально-революційної партії» був польсько-єврейський соціаліст Ш. Р. Дікштейн – один із перших популяризаторів вчення К. Маркса

у Росії<sup>17</sup>. Як зауважував відомий діяч та історик єврейського робітничого руху в Російській імперії М. Г. Рафес, «єврейський робітник вступив на історичну арену як соціаліст, а його ідеологією від самого початку був марксизм, ідея класової боротьби, інтернаціонального єднання робітничих мас»<sup>18</sup>.

Отже, можна зазначити, що наприкінці XIX ст. на теренах смуги єврейської осілої тривали процеси становлення та розвитку не російського, а власне єврейського соціал-демократичного руху, помітними центрами якого були білоруські та українські міста Російської імперії. Крім пропагандистських заходів, які зазвичай проводилися російською мовою, гуртки займалися і суто технічними питаннями, як-то: організація нелегального транспортування революційної літератури, переховування революціонерів, налагодження зв'язків із революційною еміграцією тощо. Зокрема, у Мінську було засновано декілька гуртків єврейських робітників на чолі з Х. Ш. Хургінім, Е. А. Абрамовичем, І. А. Гурвічем та О. Белахом<sup>19</sup>. В Одесі, Кременчуці та Рогачеві (Харківської губернії) та Києві виникли групи, які загалом склалися з єврейського студентства місцевих реальних училищ, єврейських робітників і ремісників<sup>20</sup>.

Власне ідея створення нового типу єврейських робітничих гуртків як прототипу для майбутньої організації єврейського пролетаріату (Бунд), в яких спочатку робітники опановували російську мову та природничі дисципліни і лише згодом вивчали основи соціалізму, належала лікарю-офтальмологу Е. А. Абрамовичу. Завдяки неабиякій популярності серед робітників (через свої політичні погляди він навіть залишив лікарську діяльність і влаштувався слюсарем у залізничних майстернях) та особистим якостям і зв'язкам із єврейською еміграцією у Західній Європі та Північній Америці, йому вдалося наприкінці 1880-х рр. організувати у Мінську та Києві соціал-демократичні гуртки. Усе це дозволило деяким дослідникам вважати Е. А. Абрамовича одним із перших практиків російської соціал-демократії, котрий водночас стояв біля витоків єврейського робітничого руху в Російській імперії<sup>21</sup>. Також відомими єврейськими піонерами російського соціал-демократичного руху були Л. Беркович, котрий заради пропаганди ідей марксизму відмовився від майбутньої кар'єри рабина, та колишня діячка «Землі та Волі» Є. А. Гурвич, котра стала професійною революціонеркою у вимушеному вигнанні у Швейцарії<sup>22</sup>.

Незважаючи на невисокий рівень розвитку промисловості у Північно-Західному краї Російської імперії, а також на переслідування з боку поліції, ув'язнення та заслання, яких зазнавали чимало активістів, єврейський соціал-демократичний рух зростав якісно та кількісно, набував відданих прихильників та поширювався в інших містах, таких як Мінськ, Гродно, Білосток і Варшава. «У той час, – зазначав Ю. Й. Мартов у 1895 р., – як ми усі наші надії пов'язували із загальноросійським рухом, ми непомітно для себе підняли єврейський рух до такої висоти, до якої російський рух ще не піднявся...»<sup>23</sup>. Справді, російським соціал-демократам не вистачало у 1890-х рр. відповідних людських і фінансових ресурсів, які були необхідними для того, аби вплинути на розвиток єврейського робітничого руху. Російська організація була нечисленною й до 1898 р. не мала єдиної організаційної структури. Фактично єврейські та російські соціал-демократичні організації до початку XX ст. розвивалися автономно, проте єврейська «Віленська соціал-демократична група» на чолі з А. І. Кремером не вважала такі процеси доречними та прагнула допомагати російській соціал-демократії у різний спосіб. Зокрема, у 1896 р. єврейські соціал-демократичні комітети Вільно, Мінська та Варшави передали свої мандати на Лондонському конгресі II Інтернаціоналу російській групі соціал-демократів «Звільнення праці», яка, у свою чергу, у доповіді її лідера зазначала, що єврейський пролетаріат «може, у певному сенсі, розглядатися як авангард армії робітників у Росії»<sup>24</sup>. Політична підтримка російському соціал-демократичному рухові з боку єврейських соціал-демократів була очевидною.

Звісно, що серед діячів російської та єврейської соціал-демократії упродовж становлення їхніх організацій виникали певні розбіжності національного характеру<sup>25</sup>. Проте єврейські соціал-демократичні групи, зокрема у Києві, вже у 1896 р. підштовхували лідерів російської соціал-демократії до створення єдиної російської соціал-демократичної партії, в якій єврейський пролетаріат, безумовно, посідав би провідне місце, хоча й і без офіційного членства в ній<sup>26</sup>. Марксиста з Вільно стверджували, що у пролетаря, котрий спілкувався на їдиш, були свої національні інтереси, що відрізнялися від російських та польських, і що у нього було право на автономію у межах загального революційного руху по всій імперії. Як пригадували засновники першої в Росії політичної



організації єврейського пролетаріату, «ми були запалені вірою у те, що наш союз стане втіленням усього революційного в єврейському народі, усього того, що живить ненависть до самодержавства та експлуатації»<sup>27</sup>.

На Установчих зборах, які таємно відбулися у Вільно 25–27 вересня 1897 р., нову організацію єврейських соціал-демократів було названо концептуально як Всезагальне об'єднання (з їдиш – «бунд») єврейських робітників у Росії та Польщі, а у 1901 р. було ухвалено додаткове географічне уточнення: «у Литві, Польщі та Росії»<sup>28</sup>. Метою Бунду була не лише організація єврейського пролетаріату західноросійських губерній, але й сприяння діяльності плеханівському «Союзу російських соціал-демократів», що діяв за кордоном, серед членів якого була чимала кількість бундівців<sup>29</sup>, яким вдалося організувати та налагодити транспортування нелегальної літератури, що призначалася для соціал-демократичних груп у Російській імперії. Наприклад, редакторка російськомовної літератури бундівських видань Є. А. Гурвич, яка водночас координувала діяльність російських та закордонних осередків соціал-демократів з приводу організації та проведення установчих зборів РСДРП, у 1897 р. підготувала нове російськомовне видання «Капіталу». Переклад російською відомого твору К. Маркса з'явився у 1899 р., але за редакцією П. Б. Струве, адже коштів на видання свого доробку у Є. А. Гурвич не було<sup>30</sup>.

Натомість вона, разом з іншими бундівцями (А. І. Кремером, П. Б. Берманом, А. Я. Мутніком і Ш. Кацем), за участі єврейських соціал-демократів із Києва (Б. А. Ейдельмана і Н. А. Вигдорчика) фактично організувала перший в історії російської соціал-демократії загальнопартійний форум.

Отже, Бунд відіграв ключову роль в організації 1–3 березня 1898 р. у Мінську з'їзду, на якому було засновано РСДРП, що мала об'єднати усі революційні марксистські групи імперії незалежно від їхньої етнічної приналежності.

Бунд, лідери якого від самого заснування цієї потужної політичної організації підкреслювали, що тільки повалення самодержавства приведе до скасування громадянського безправ'я євреїв, висував вимоги стосовно здобуття національно-культурної автономії для єврейського народу в оновленій Росії. На думку відомого діяча єврейської соціал-демократії у Російській імперії В. Д. Медема, майбутня «Російська демократична республіка» має перетворитися на федерацію, за прикладом США, й бути «вільною від одноманітності, має втратити свій російський характер й диференціюватися відповідно до різноманітності народів, з якими їй доведеться рахуватися»<sup>31</sup>.

Після того, як Бунд заявив про те, що виступає за національне та соціальне відродження єврейського пролетаріату, він почав закликати, згідно зі своїми вимогами, до перебудови РСДРП із централістської партії на федералістську. Оскільки Бунд, який орієнтувався на приклад австрійської соціал-демократії, позиціонував себе як єдиного представника і захисника інтересів єврейського пролетаріату в Російській імперії, то, звісно, що його лідери вимагали включення його як однієї із секцій до складу РСДРП<sup>32</sup>. Проте ця принципова позиція наразила Бунд на гострий конфлікт із очільниками РСДРП Г. В. Плехановим та В. І. Леніним, котрі не вважали, що австрійська модель національних соціал-демократичних організацій була прийнятною формою для партійного розвитку російської соціал-демократії<sup>33</sup>.

Натомість розбіжності у поглядах на організацію партійної діяльності з боку лідерів єврейської та російської соціал-демократії мали не тільки політичний характер, але зумовлювалися їхніми особистими амбіціями та інтересами.

Відомо, що важливим джерелом фінансування для соціал-демократичних організацій за кордоном були кошти російсько-єврейських соціалістів у Нью-Йорку, де у серпні 1891 р. було утворено «Російське соціал-демократичне товариство», що виникло в результаті розпаду соціалістичної групи «Саморозвиток». Метою товариства, яке очолював відомий діяч міжнародного та російського соціалістичного руху С. М. Інгерман, було сприяння розвитку соціал-демократичного руху російських та єврейських емігрантів у США<sup>34</sup>. Однак на початку XX ст. воно перетворилося на своєрідний притулок для політичних емігрантів із Російської імперії, котрі за сприяння товариства видавали впливові соціалістичні газети, читали щонеділі публічні лекції, встановлювали нові політичні контакти. Майже всі члени товариства були єврейського походження, і навіть після поразки Першої російської революції, коли до Нью-Йорка почали приїжджати російські революціонери, вони жили в єврейських кварталах, працювали в єврейських майстернях і ресторанах, успішно вчилися розмовляти на їдиш<sup>35</sup>. Наприклад, брат Є. А. Гурвич І. А. Гурвич, котрий був змушений

переховуватися від російської поліції у Нью-Йорку ще від 1890 р., зазначав про винятково єврейський характер місцевих соціалістичних груп<sup>36</sup>.

Очевидно, що плеханівці не були байдужими до тих матеріальних статків, якими володіли впливові єврейські кола в США. «Необхідно зміцнювати й налагоджувати нові контакти у середовищі єврейської соціал-демократії, – писав С. М. Інгерман у 1891 р. у своєму листі до відомого російсько-єврейського революційного діяча П. Б. Аксельрода, – адже, якщо Ваші імена стануть популярними в єврейській масі, ми зможемо золотом лопатами гребти...»<sup>37</sup>. Навесні 1892 р. Г. В. Плеханов запропонував одному з лідерів польських соціал-демократів Я. Тишці (Л. Іогіхесу), котрий, мабуть, отримав відповідні кошти від американських товаришів для розвитку російського революційного руху, увійти до складу «Звільнення праці». Після того, як той не погодився, Г. В. Плеханов переконав Ф. Енгельса відмовитися від послуг російсько-єврейського публіциста, одного з лідерів «економізму» і засновника «Соціал-демократичної бібліотеки» у Женеві Б. Н. Кричевського, котрий запланував видати російською окремі твори знаного марксиста. Відносини з єврейськими лідерами польської соціал-демократії були зовсім зіпсовані після того, як Г. В. Плеханов на конгресі II Інтернаціоналу в Цюриху виступив проти надання відомій єврейській революціонерці Р. Люксембург мандата делегатки конгресу<sup>38</sup>.

На початку 1899 р. П. Б. Аксельрод отримав від нью-йоркських соціалістів чергову суму грошей для розвитку революційного руху в Росії, проте якій власне організації (групі Г. В. Плеханова чи бундівцям на чолі з Т. М. Копельзоном) адресувалася ця допомога, було незрозуміло. Зрештою, до американської преси потрапили не зовсім приємні для єврейських діячів епітети з листа Г. В. Плеханова та П. Б. Аксельрода, в якому вони «просили допомогти їм у боротьбі з «мінськими та віленськими єврейчиками»<sup>39</sup>. За умов гострого протистояння між бундівцями та «Союзом російських соціал-демократів за кордоном», що була створена Г. В. Плехановим у Швейцарії у 1895 р., відомий лідер російської соціал-демократії був змушений створити окрему «Революційну соціал-демократичну організацію». Відповідно «Союз російських соціал-демократів за кордоном» у 1901 р. вочевидь опинився під контролем бундівців<sup>40</sup>.

Отже, на наш погляд, не варто недооцінювати гіркий присмак антисемітизму, що відчувався у ставленні Г. В. Плеханова до лідерів Бунду. Ще у 1885 р. він у листі до П. Б. Аксельрода зазначав про його неприємні відчуття з приводу того, що факт його (християнина і росіянина) одруження на євреїці Р. М. Боград ставав об'єктом прискіпливої уваги з боку єврейської релігійної громадськості, позбавитися якої, як виявилось, було непросто, адже, за словами Г. В. Плеханова, «євреї так само є нетерпимими щодо християн, як і ці останні стосовно них»<sup>41</sup>. Згодом, у пристрасній полеміці із «непослідовними сіоністами», як називав Г. В. Плеханов бундівців, російський революціонер небезпідставно закидав останнім звинувачення у тому, що вони, мовляв, прагнули «утвердити Сіон не в Палестині, але в межах російської держави»<sup>42</sup>. Тобто взаєморозуміння між лідерами єврейського та російського соціал-демократичного руху не було.

Ба більше, В. І. Ленін підтримав у 1903 р. на II з'їзді РСДРП позицію Г. В. Плеханова проти Бунду, зміст якої полягав у звинуваченнях останнього в єврейському націоналізмі та порушенні суворой партійної дисципліни<sup>43</sup>. Йому заперечував член Закордонного комітету Бунду М. І. Лібер, котрий зауважував, що національний принцип партійної роботи дозволить розв'язати організаційні питання, що пов'язані, приміром, із мовою агітації, із розумінням потреб єврейського пролетаріату, що, зрештою, на його думку, приведе до ще більшої згуртованості РСДРП<sup>44</sup>.

Проте антибундівська позиція В. І. Леніна залишалася непримиренною. Із посиланням на теорію К. Каутського про чинники, що формували націю<sup>45</sup>, він доводив абсурдність самої полеміки з приводу єврейської національності, адже в такому випадку, зазначав більшовицький лідер, «бундівцям залишається хіба що розробити ідею про національні особливості російських євреїв, мовою яких є жаргон, а територією – смуга осілості»<sup>46</sup>.

Здавалося, що гостра дискусія між ідеологами єврейської та російської соціал-демократії заважала їхнім тактичним цілям у майбутній російській революції, а перспективи співпраці ставали примарними. Однак В. І. Ленін поступився деякими своїми принципами, адже був зацікавлений в єврейських марксистах, які насправді створили найкращу соціал-демократичну організацію в Росії, мали кошти, зв'язки та відмінну систему пропаганди<sup>47</sup>. Наприклад, такі відомі діячі більшовицької фракції РСДРП, як Я. С. Ганецький (Фюрстенберг) і Г. Є. Зінов'єв (Радомисльський), були свого

часу близькими до бундівського руху єврейськими революціонерами<sup>48</sup>, а до об'єднаного ЦК РСДРП від Бунду у різні часи входили Р. А. Абрамович, А. І. Кремер, Ф. М. Койген, М. І. Лібер та І. Л. Айзенштадт<sup>49</sup>.

Консолідованою позицією відзначилися російські та єврейські соціал-демократи упродовж жорстокої хвилі єврейських погромів у Російській імперії 1903–1904 років. Вони не тільки засудили провокаційну політику російського уряду, що була, на їхній погляд, спрямована на розпалювання міжнаціональної ворожнечі в країні, але й змусили міжнародну громадськість вплинути на таку ганебну практику самодержавства, як потурання єврейським погромам<sup>50</sup>. Непримиренність російської соціал-демократії до явища єврейських погромів дала свої результати. Наприклад, у Смілі Київської губернії у вересні 1904 р. місцевому осередку РСДРП вдалося зупинити тисячний натовп погромників і врятувати місцевих євреїв від трагедії; в Одесі організовані робітничі групи не дозволили жодних провокацій, а катеринославські соціал-демократи взагалі закликали до повалення самодержавства, адже лише у такий спосіб, на їхнє переконання, воно «змогло б змити криваву пляму погромів»<sup>51</sup>. Водночас зауважимо, що в оцінках прямої участі російських урядовців в організації єврейських погромів варто бути вкрай обережним, адже, на нашу думку, ці факти не доведені документально. Крім цього, не варто, як нам видається, виключати значення пропагандистського ефекту від єврейських погромів, який застосовувався у революційній риторичі соціал-демократів.

Процеси становлення організаційної та кадрової структури російської соціал-демократії тривали й у роки Першої російської революції. Особливо помітними вони були на місцевому рівні, де соціал-демократам доводилося конкурувати у своєму політичному впливі на маси робітників і селян з іншими ліворадикальними партіями та групами (есерами, анархістами, польськими соціалістами, вірменськими дашнаками та єврейськими соціалістами-сіоністами), а подекуди і між собою. Зокрема, меншовицькі осередки РСДРП в українських губерніях прагнули посилити свою революційну активність завдяки діяльності Української соціал-демократичної спілки (УСДПС, Спілка), яка була структурним підрозділом РСДРП. Українська соціал-демократія не мала тоді власної організаційної і політичної структури, а її розвиток надихався більш досвідченими єврейськими соціал-демократами. Наприклад, УСДПС тісно співпрацювала з Бундом у справі фінансування своєї діяльності<sup>52</sup>, а її функціонування спрямовувалося такими відомими діячами російського та єврейського соціал-демократичного руху, як Ю. Й. Мартов, Д. Б. Рязанов, Ю. Ларін, Л. Д. Троцький, М. С. Урицький, В. М. Крохмаль та І. С. Біск, котрий, до речі, був засновником УСДПС<sup>53</sup>. Загалом цю організацію українських соціал-демократів навряд чи можна вважати українською або навіть російською за своїм національним складом, адже, наприклад, 85 % від усіх членів Васильківського осередку УСДПС у Київській губернії у 1907 р. були євреями<sup>54</sup>. Очевидно, що діяльність Спілки визначалася певними тактичними цілями російських і єврейських соціал-демократів на українських землях Російської імперії, зокрема у справі роздмухування революційних настроїв серед українських селян<sup>55</sup>.

Отже, у процесах становлення російської соціал-демократії євреї взяли активну участь, а їхню роль в організації російського соціал-демократичного руху, в його кадровому забезпеченні важко переоцінити. Взірцем для розвитку соціал-демократії у Російській імперії аж до 1917 р. поставала європейська соціал-демократія, з-поміж визнаних авторитетів якої також були євреї (Ф. Лассаль, Е. Бернштейн, В. Адлер, О. Бауер). Зрештою, єврейське походження засновника «наукового» соціалізму К. Маркса канонізувало його вчення у масовій свідомості містечкового єврейства Російської імперії, яке очікувало на нового месію, котрий «виведе» їх із гетто смуги осілости. Водночас теорія самозвільнення єврейського пролетаріату, що була взята на озброєння єврейськими соціал-демократами з Вільно, Мінська та Києва, на противагу утопічним, як тоді здавалося, ідеям сіоністів із швейцарського Базеля, стала провідною ідеологією першої в Російській імперії політичної організації єврейського пролетаріату – Бунду, який виник у тому ж 1897 р., коли відбувся Перший світовий конгрес сіоністів. Посилення державного антисемітизму, єврейські погроми та загострення політичної кризи в Російській імперії напередодні Першої російської революції підштовхували російську та єврейську соціал-демократію до вироблення єдиної позиції з приводу участі пролетаріату у майбутніх революційних подіях, оптимізували пошук подолання тієї внутрішньопартійної кризи, що виникла після виходу Бунду зі складу РСДРП. Уперше в своїй

історії єврейські соціал-демократи спробували запалити вогонь російської революції на «єврейській вулиці», довести політичну значущість потужного революційного потенціалу єврейських мас у смузі осілости для загальноросійського соціал-демократичного руху.

<sup>1</sup> В. Гусев, *До питання про наукову розробку діяльності Бунду в Україні* [On the issue of scientific development of the Bund in Ukraine], in «Історіографічні дослідження в Україні», 2000, № 10, с. 157–171; В. Гусев, *Национальная программа Бунда: от гражданского равноправия евреев к экстерриториальной культурно-национальной автономии (1897–1917 гг.)* [National Bund Program: From Civil Equality of Jews to Extraterritorial Cultural-National Autonomy (1897–1917)], in «Материалы XI ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике», часть I, академическая серия, вып. 16, Москва, Пробел-2000, 2004, с. 224–240; В. Гусев, *Бунд и российская социал-демократия: проблемы взаимоотношений (конец XIX – начало XX вв.)* [The Bund and Russian Social Democracy: Problems of Relationships (late 19th – early 20th centuries)], in «Труды по еврейской истории и культуре: Материалы XXI Международной ежегодной конференции по иудаике», Москва, 2014, с. 97–114.

<sup>2</sup> О. Федьков, *Українська соціал-демократична спілка на початку XX ст.: у пошуках ідейно-політичної ідентичності* [Ukrainian Social Democratic Union in the early twentieth century: in search of ideological and political identity], Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017, 600 с.

<sup>3</sup> В. Гусев, *До питання про наукову розробку діяльності Бунду в Україні*, с. 167.

<sup>4</sup> В. Гусев, *Национальная программа Бунда*, с. 224.

<sup>5</sup> О. Федьков, *Українська соціал-демократична спілка на початку XX ст.*, с. 83.

<sup>6</sup> О. Федьков, *Українська соціал-демократична спілка на початку XX ст.*, с. 85, 87.

<sup>7</sup> О. Федьков, *Українська соціал-демократична спілка на початку XX ст.*, с. 56.

<sup>8</sup> Я. Рокитянский, *Академик Д. Б. Рязанов. Между большевизмом и меньшевизмом* [Academician D. B. Ryazanov. Between Bolshevism and Menshevism], in «Мировая социал-демократия: теория, история и современность. Материалы научной международной конференции (25–26 июня 2003, г. Москва)», Москва, Собрание, 2006, с. 378–397.

<sup>9</sup> Я. Рокитянский, *Гуманист октябрьской эпохи: Академик Д. Б. Рязанов – социал-демократ, правозащитник, учёный* [Humanist of the October era: Academician D. B. Ryazanov – social democrat, human rights activist, scientist], Москва, Собрание, 2009, с. 45.

<sup>10</sup> Я. Рокитянский, *Гуманист октябрьской эпохи*, с. 46.

<sup>11</sup> Ю. Анисин, *Участие евреев в деятельности Полесских организаций политических партий России на рубеже XIX–XX вв.* [Participation of Jews in the activities of Polesie organizations of political parties in Russia at the turn of the 19th and 20th centuries], in «Вестник Брянского государственного университета», 2012, № 2, Брянск, РИО БГУ, 2012, с. 15.

<sup>12</sup> И. Бобров, *Еврейский вопрос в идеологии и политической деятельности российских марксистов (конец XIX – февраль 1917 г.): Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. ист. наук* [The Jewish Question in the Ideology and Political Activity of Russian Marxists (end of XIX – February 1917): Abstract of a dissertation], Тюмень, 2003, с. 27.

<sup>13</sup> И. Бобров, *Еврейский вопрос в идеологии и политической деятельности российских марксистов*, с. 29.

<sup>14</sup> Я. Басин, *Евреи у истоков российской социал-демократии* [Jews at the origins of Russian social democracy], in «Заметки по еврейской истории», 2018, апрель, № 4 (207), URL: <https://z.berkovich-zametki.com/2018-znomer4-basin/>

<sup>15</sup> Я. Басин, «Утопить русскую революцию в крови». Погромы 1903 года и общественная мысль в России начала XX века [«To drown the Russian revolution in blood.» The pogroms of 1903 and public thought in Russia at the beginning of the 20th century], in «Еврейская старина», 2015, № 3 (86), URL: <https://berkovich-zametki.com/2015/Starina/Nomer3/Basin1.php>

<sup>16</sup> Я. Басин, «Утопить русскую революцию в крови».

<sup>17</sup> А. Варский, *Юлиан Мархлевский (1866–1925)* [Julian Markhlevsky (1866–1925)], in «Вестник Коммунистической академии», 1925, Кн. XII, с. 10.

<sup>18</sup> М. Рафес, *Гириш Леккерт и его покушение (Вместо предисловия)* [Hirsch Leckert and his assassination attempt (Instead of a preface)], in «Красный архив», 1926, т. 2 (15), с. 86 (С. 86 – 95).



<sup>19</sup> Н. Бухбиндер, *Еврейские революционные кружки 80-х и начала 90-х гг. Период пропаганды* [Jewish revolutionary circles of the 80s and early 90s. Propaganda period], in «Еврейская летопись», Сб. I, Петроград, Москва, 1923, с. 53–54.

<sup>20</sup> В. Гусев, *К вопросу о зарождении бундовского движения в Украине (конец XIX – начало XX века)* [On the issue of the origin of the Bund movement in Ukraine (late 19th – early 20th century)], in «Вестник еврейского университета в Москве», 1996, №2, с. 106–108.

<sup>21</sup> С. Сватиков, *Евреи в русском освободительном движении: публикация, вступительная статья и указатель В. Е. Кельнера* [Jews in the Russian liberation movement: publication, introductory article and index by V. E. Kelner], in «Евреи и русская революция. Материалы и исследования: редактор-составитель О. В. Будницкий», Москва, Иерусалим, Гешарим, Мосты культуры, 1999, с. 133–134; Я. Басин, *Евреи у истоков российской социал-демократии*.

<sup>22</sup> Я. Басин, *Евреи у истоков российской социал-демократии*.

<sup>23</sup> Й. Френкель, *Пророчество и политика. Социализм, национализм и русское еврейство, 1862–1917 гг.: перевод с англ. В. Ильина* [Prophecy and Politics. Socialism, Nationalism and Russian Jewry, 1862–1917: translated from English. V. Ilyina], Иерусалим, Москва, Гешарим, Мосты культуры, 2008, с. 233.

<sup>24</sup> В. Гусев, *К вопросу о зарождении бундовского движения в Украине*, с. 106.

<sup>25</sup> О. Безаров, *Єврейський чинник у революційному русі в Російській імперії (1861–1917 роки)* [The Jewish factor in the revolutionary movement in the Russian Empire (1861–1917)], Чернівці: Технодрук, 2018, с. 209–210.

<sup>26</sup> Й. Френкель, *Пророчество и политика*, с. 273.

<sup>27</sup> Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), ф. 271 Всеобщий еврейский рабочий союз в Литве, Польше и России (Бунд), оп. 1, д. 144 *Письмо Заграничного комитета Бунда по вопросу об объединении Бунда с Партией*, л. 4.

<sup>28</sup> *Отчёт ЦК Бунда о IV съезде Бунда в апреле 1901 г., август 1901 г.* [Report of the Central Committee of the Bund on the IV Congress of the Bund in April 1901, August 1901], in «Бунд. Документы и материалы. 1894–1921», Москва, РОССПЭН, 2010, с. 178.

<sup>29</sup> *Статья «Наши цели», позднее марта 1898 г.* [Article «Our goals», later March 1898], in «Бунд. Документы и материалы. 1894–1921», Москва, РОССПЭН, 2010, с. 73.

<sup>30</sup> Я. Басин, *Евреи у истоков российской социал-демократии*.

<sup>31</sup> В. Медем, *Социал-демократия и национальный вопрос* [Social Democracy and the National Question], Саратов, Типография Губернского правления, 1917, с. 43.

<sup>32</sup> Н. Бухбиндер, *История еврейского рабочего движения в России: по неизданным архивным материалам* [History of the Jewish Labor Movement in Russia: Based on Unpublished Archival Materials], Ленинград, Академическое издательство, 1925, с. 91.

<sup>33</sup> Й. Френкель, *Пророчество и политика*, с. 321.

<sup>34</sup> 138. С. М. Ингерман – П. Б. Аксельроду. 1894, 16 февраля [S. M. Ingerman – P. B. Axelrod. 1894, February 16], in «Из архива группы «Освобождение труда». Переписка Г. В. и Р. М. Плехановых, П. Б. Аксельрода, В. И. Засулич и Л. Г. Дейча. Вып. 1: 1883–1897 гг.: отв. ред. П. Ю. Савельев», Москва, Памятники исторической мысли, 2009, с. 282.

<sup>35</sup> Д. Шуб, *Из давних лет. Страницы воспоминаний* [From the old days. Memories Pages], in «Новый журнал», 1970, № 98, с. 185–188.

<sup>36</sup> Я. Басин, *Евреи у истоков российской социал-демократии*.

<sup>37</sup> 98. С. М. Ингерман – П. Б. Аксельроду. 1891, 13 октября [S. M. Ingerman – P. B. Axelrod. 1891, October 13], in «Из архива группы «Освобождение труда». Переписка Г. В. и Р. М. Плехановых, П. Б. Аксельрода, В. И. Засулич и Л. Г. Дейча. Вып. 1: 1883–1897 гг.: отв. ред. П. Ю. Савельев», Москва, Памятники исторической мысли, 2009, с. 214.

<sup>38</sup> Н. Пухлов, *Из истории Польской социал-демократической партии (1893–1904)* [From the history of the Polish Social Democratic Party (1893–1904)], Москва, Наука, 1968, с. 112.

<sup>39</sup> Й. Френкель, *Пророчество и политика*, с. 284.

<sup>40</sup> РГАСПИ, ф. 283 Союз русских социал-демократов, оп. 1, д. 120 *Отчёт администрации Союза русских социал-демократов, представленный на III съезд Союза, состоявшийся 29 сентября – 3 октября 1901 г., 1877–1904 годы*, л. 26.

<sup>41</sup> 12. Г. В. Плеханов – П. Б. Аксельроду. 1885, лето [G. V. Plekhanov – P. B. Axelrod. 1885, summer], in «Из архива группы «Освобождение труда». Переписка Г. В. и Р. М. Плехановых, П. Б. Аксельрода, В. И. Засулич и

Л. Г. Дейча. Вып. 1: 1883–1897 гг.: отв. ред. П. Ю. Савельев», Москва, Памятники исторической мысли, 2009, с. 61.

<sup>42</sup> А. Локшин, *Отношение правящих сфер и русской интеллигенции Российской империи к сионизму (1897–1904)* [The attitude of the ruling spheres and the Russian intelligentsia of the Russian Empire to Zionism (1897–1904)], in «Научные труды по иудаике. Материалы XVII Международной ежегодной конференции по иудаике. Т. II. Академическая серия. Вып. 31», Москва, Сэфер, 2010, с. 188.

<sup>43</sup> Й. Френкель, *Пророчество и политика*, с. 299–300.

<sup>44</sup> Доклад М. И. Либера на II съезде РСДРП «О месте Бунда в партии» и ответы на заданные вопросы, 1–5 августа (19–23 июля) 1903 г. [Report of M. I. Lieber at the II Congress of the RSDLP «On the place of the Bund in the party» and answers to questions asked, August 1–5 (July 19–23) 1903], in «Бунд. Документы и материалы. 1894–1921», Москва, РОССПЭН, 2010, с. 341.

<sup>45</sup> Каутский К. *Еврейство и раса* [Jewishness and race], in «Каутский К. Еврейство и раса. Статьи по вопросам национальности: пер. с нем», М.: Книжный дом «Либроком», 2012, с. 3–148.

<sup>46</sup> В. І. Ленін, *Становище Бунду в партії* [The position of the Bund in the party], in «Ленін В. І. Повне зібрання творів: пер. з п'ятого російського видання. Т. 8», Київ, Вид-во політичної літератури України, 1970, с. 70.

<sup>47</sup> Й. Петровский-Штерн, *Еврейский вопрос Ленину* [Jewish question to Lenin], Москва, Мосты культуры, Гешарим, 2012, с. 137–138.

<sup>48</sup> В. Медем, *Из моей жизни: воспоминания: пер. с англ. О. В. Борисовой* [From my life: memoirs: trans. from English O. V. Borisova], Москва, Новый Хронограф, 2015, с. 219.

<sup>49</sup> И. Розенталь, *Бунд. Краткий очерк истории* [Bund. A brief outline of history], in «Бунд. Документы и материалы. 1894–1921», Москва, РОССПЭН, 2010, с. 542.

<sup>50</sup> Я. Копанский, *Кровавые события 1903 года и мировая демократическая общественность* [The bloody events of 1903 and the world democratic community], in «Кишинёвский погром 1903 г.: сб. статей: отв. ред. И. Э. Левит», Кишинёв, Лига, 1993, с. 70.

<sup>51</sup> В. Гусев, *К вопросу о зарождении бундовского движения в Украине*, с. 122.

<sup>52</sup> О. Федьков, *Українська соціал-демократична спілка на початку XX ст.*, с. 302.

<sup>53</sup> О. Федьков, *Українська соціал-демократична спілка на початку XX ст.*, с. 211.

<sup>54</sup> О. Федьков, *Українська соціал-демократична спілка на початку XX ст.*, с. 311.

<sup>55</sup> О. Федьков, *Українська соціал-демократична спілка на початку XX ст.*, с. 148.

## References

1. Yu. Anisin, *Uchastiye evreyev v deyatel'nosti Poles'skikh organizatsiy politicheskikh partiy Rossii na rubezhe XIX–XX vv.* [Participation of Jews in the activities of Polesie organizations of political parties in Russia at the turn of the 19th and 20th centuries], in «Vestnik Bryanskogo gosudarstvennogo universiteta», 2012, № 2, Bryansk, RIO BGU, 2012, s. 12–17.
2. Ya. Basin, *Evrei u istokov rossiyskoy sotsial-demokratii* [Jews at the origins of Russian social democracy], in «Zametki po evreyskoy istorii», 2018, aprel', № 4 (207), URL: <https://z.berkovich-zametki.com/2018-znomer4-basin/>
3. Ya. Basin, «Utopit russkuyu revolyutsiyu v krovi». Pogromy 1903 goda i obshchestvennaya mysly v Rossii nachala XX veka [«To drown the Russian revolution in blood.» The pogroms of 1903 and public thought in Russia at the beginning of the 20th century], in «Evreyskaya starina», 2015, № 3 (86), URL: <https://berkovich-zametki.com/2015/Starina/Nomer3/Basin1.php>
4. O. Bezarov, *Yevreyskiy chynnyk u revoliutsiinomu rusi v Rosiiskii imperii (1861–1917 roky)* [The Jewish factor in the revolutionary movement in the Russian Empire (1861–1917)], Chernivtsi: Tekhnodruk, 2018, 440 s.
5. I. Bobrov, *Evreyskiy vopros v ideologii i politicheskoy deyatel'nosti rossiyskikh marksistov (konets XIX – fevral 1917 g.): Avtoreferat dissertatsii na soiskaniye uchenoy stepeni kand. ist. Nauk* [The Jewish Question in the Ideology and Political Activity of Russian Marxists (end of XIX – February 1917): Abstract of a dissertation], Tyumen. 2003. 29 s.
6. N. Bukhbinder, *Evreyskiye revolyutsionnyye kruzhki 80-kh i nachala 90-kh gg. Period propagandy* [Jewish revolutionary circles of the 80s and early 90s. Propaganda period], in «Evreyskaya letopis», Sb. I, Petrograd, Moskva, 1923, s. 52–58.
7. N. Bukhbinder, *Istoriya evreyskogo rabochego dvizheniya v Rossii: po neizdannym arkhivnym materialam* [History of the Jewish Labor Movement in Russia: Based on Unpublished Archival Materials], Leningrad, Akademicheskoye izdatel'stvo, 1925, 387 s.

8. Doklad M. I. Libera na II syezde RSDRP «O meste Bunda v partii» i otvety na zadannyye voprosy. 1–5 avgusta (19–23 iyulya) 1903 g. [Report of M. I. Lieber at the II Congress of the RSDLP «On the place of the Bund in the party» and answers to questions asked, August 1–5 (July 19–23) 1903], in «Bund. Dokumenty i materialy. 1894–1921», Moskva, ROSSPEN, 2010, s. 341–345.
9. O. Fedkov, Ukrainska sotsial-demokratychna spilka na pochatku KhKh st.: u poshukakh ideino-politychnoi identychnosti [Ukrainian Social Democratic Union in the early twentieth century: in search of ideological and political identity], Kamianets-Podilskyi, Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohienka, 2017, 600 s.
10. Y. Frenkel, Prorochestvo i politika. Sotsializm, natsionalizm i russkoye evreystvo. 1862–1917 gg.: per. s angl. V. Ilyina [Prophecy and Politics. Socialism, Nationalism and Russian Jewry, 1862–1917: translated from English. V. Ilyina], Ierusalim, Moskva, Geshtarim, Mosty kultury, 2008. 844 s.
11. G. V. Plekhanov – P. B. Akselrodu. 1885. leto [G. V. Plekhanov – P. B. Axelrod. 1885, summer], in «Iz arkhiva gruppy «Osvobozhdeniye truda». Perepiska G. V. i R. M. Plekhanovykh. P. B. Akselroda. V. I. Zasulich i L. G. Deycha. Vyp. 1: 1883–1897 gg.: otv. red. P. Yu. Savelyev», Moskva. Pamyatniki istoricheskoy mysli, 2009, s. 60–62.
12. V. Gusev, Bund i rossiyskaya sotsial-demokratiya: problemy vzaimootnosheniy (konets XIX – nachalo XX vv.) [The Bund and Russian Social Democracy: Problems of Relationships (late 19th – early 20th centuries)], in «Trudy po evreyskoy istorii i kulture: Materialy XXI Mezhdunarodnoy ezhegodnoy konferentsii po iudaïke», Moskva, 2014, s. 97–114.
13. V. Gusev, K voprosu o zarozhdenii bundovskogo dvizheniya v Ukraine (konets XIX – nachalo XX veka) [On the issue of the origin of the Bund movement in Ukraine (late 19th – early 20th century)], in «Vestnik evreyskogo universiteta v Moskve», 1996, №2, s. 104–132.
14. V. Gusev, Natsionalnaya programma Bunda: ot grazhdanskogo ravnopraviya evreyev k eksterritorialnoy kulturno-natsionalnoy avtonomii (1897–1917 gg.) [National Bund Program: From Civil Equality of Jews to Extraterritorial Cultural-National Autonomy (1897–1917)], in «Materialy XI ezhegodnoy mezhdunarodnoy mezhdistsiplinarnoy konferentsii po iudaïke», chast I. akademicheskaya seriya. vyp. 16, Moskva, Probel-2000, 2004, s. 224–240
15. V. Husiev, Do pytannia pro naukovu rozrobku diialnosti Bundu v Ukraini [On the issue of scientific development of the Bund in Ukraine], in «Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini», 2000, № 10, s. 157–171.
16. Kautskiy K. Evreystvo i rasa [Jewishness and race], in «Kautskiy K. Evreystvo i rasa. Stati po voprosam natsionalnosti: per. s nem», Moskva, Knizhnyy dom «Librokom», 2012, s. 3–148.
17. Ya. Kopanskiy, Krovavye sobytiya 1903 goda i mirovaya demokraticeskaya obshchestvennost [The bloody events of 1903 and the world democratic community], in «Kishinevskiy pogrom 1903 g.: sb. statey: otv. red. I. E. Levit», Kishinev. Liga, 1993, s. 62–87.
18. V. I. Lenin, Stanovyshe Bundu v partii [The position of the Bund in the party], in «Lenin V. I. Povne zibrannia tvoriv: per. z piatoho rosiiskoho vydannia. T. 8», Kyiv, Vyd-vo politychnoi literatury Ukrainy, 1970, s. 62–73.
19. A. Lokshin, Otnosheniye pravyashchikh sfer i russkoy intelligentsii Rossiyskoy imperii k sionizmu (1897–1904) [The attitude of the ruling spheres and the Russian intelligentsia of the Russian Empire to Zionism (1897–1904)], in «Nauchnyye trudy po iudaïke. Materialy XVII Mezhdunarodnoy ezhegodnoy konferentsii po iudaïke, T. II. Akademicheskaya seriya. Vyp. 31», Moskva, Sefer, 2010, s. 168–188.
20. V. Medem, Iz moyey zhizni: vospominaniya: per. s angl. O. V. Borisovoy [From my life: memoirs: trans. from English O. V. Borisova], Moskva, Novyy Khronograf, 2015, 560 s.
21. V. Medem, Sotsial-demokratiya i natsionalnyy vopros [Social Democracy and the National Question], Saratov, Tipografiya Gubernskogo pravleniya, 1917, 68 s.
22. Otchet TsK Bunda o IV syezde Bunda v aprele 1901 g. avgust 1901 g. [Report of the Central Committee of the Bund on the IV Congress of the Bund in April 1901, August 1901], in «Bund. Dokumenty i materialy. 1894–1921», Moskva, ROSSPEN, 2010, s. 161–183.
23. Y. Petrovskiy-Shtern, Evreyskiy vopros Leninu [Jewish question to Lenin], Moskva, Mosty kultury, Geshtarim, 2012, 288 s.
24. N. Pukhlov, Iz istorii Polskoy sotsial-demokraticeskoy partii (1893–1904) [From the history of the Polish Social Democratic Party (1893–1904)], Moskva, Nauka, 1968, 250 s.
25. M. Rafes, Girsh Leckert i ego pokusheniye (Vmesto predisloviya) [Hirsch Leckert and his assassination attempt (Instead of a preface)], in «Krasnyy arkhiv», 1926, t. 2 (15), s. 86–95.

26. Ya. Rokityanskiy, Akademik D. B. Ryazanov. Mezhdubolshevizm i menshevizm [Academician D. B. Ryazanov. Between Bolshevism and Menshevism], in «Mirovaya sotsial-demokratiya: teoriya. istoriya i sovremennost. Materialy nauchnoy mezhdunarodnoy konferentsii (25–26 iyunya 2003. g. Moskva)», Moskva, Sobraniye, 2006, s. 378–397.
27. Ya. Rokityanskiy, Gumanist oktyabrskoy epokhi: Akademik D. B. Ryazanov – sotsial-demokrat. pravozashchitnik. Uchenyy [Humanist of the October era: Academician D. B. Ryazanov – social democrat, human rights activist, scientist], Moskva, Sobraniye, 2009, 576 s.
28. Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv sotsialno-politicheskoy istorii (RGASPI), f. 271 Vseobshchiy evreyskiy rabochiy soyuz v Litve. Polshe i Rossii (Bund), op. 1, d. 144 Pismo Zagranichnogo komiteta Bunda po voprosu ob obyedinenii Bunda s Partiyey.
29. RGASPI, f. 283 Soyuz russkikh sotsial-demokratov, op. 1, d. 120 Otchet administratsii Soyuzarusskikh sotsialdemokratov, predstavlenyy na III syezd Soyuzarusskikh sotsialdemokratov, sostoyavshiysya 29 sentyabrya – 3 oktyabrya 1901 g. 1877–1904 gody.
30. I. Rozental, Bund. Kratkiy ocherk istorii. [Bund. A brief outline of history], in «Bund. Dokumenty i materialy. 1894–1921», Moskva, ROSSPEN, 2010, s. 536–550.
31. S. M. Ingerman – P. B. Akselrodu. 1891. 13 oktyabrya [S. M. Ingerman – P. B. Axelrod. 1891, October 13], in «Iz arkhiva gruppy «Osvobozhdeniye truda». Perepiska G. V. i R. M. Plekhanovykh. P. B. Akselroda. V. I. Zasulich i L. G. Deycha. Vyp. 1: 1883–1897 gg.: otv. red. P. Yu. Savelyev», Moskva, Pamyatniki istoricheskoy mysli, 2009, s. 213–214.
32. S. M. Ingerman – P. B. Akselrodu. 1894. 16 fevralya [S. M. Ingerman – P. B. Axelrod. 1894, February 16], in «Iz arkhiva gruppy «Osvobozhdeniye truda». Perepiska G. V. i R. M. Plekhanovykh. P. B. Akselroda. V. I. Zasulich i L. G. Deycha. Vyp. 1: 1883–1897 gg.: otv. red. P. Yu. Savelyev», Moskva, Pamyatniki istoricheskoy mysli, 2009, s. 281–282.
33. Statia «Nashi tseli», pozdneye marta 1898 g. [Article «Our goals», later March 1898], in «Bund. Dokumenty i materialy. 1894–1921», Moskva, ROSSPEN, 2010, s. 67–75.
34. S. Svatikov, Evrei v russkom osvoboditel'nom dvizhenii: publikatsiya. vstupitel'naya statia i ukazatel V. E. Kelnera [Jews in the Russian liberation movement: publication, introductory article and index by V. E. Kelner], in «Evrei i russkaya revolyutsiya. Materialy i issledovaniya: redaktor-sostavitel O. V. Budnitskiy», Moskva, Ierusalim, Gesharim, Mosty kultury, 1999, s. 31–158.
35. D. Shub, Iz davnikh let. Stranitsy vospominaniy [From the old days. Memories Pages], in «Novyy zhurnal», 1970, № 98, s. 182–208.
36. A. Varskiy, Yulian Markhlevskiy (1866–1925) [Julian Markhlevsky (1866–1925)], in «Vestnik Kommunisticheskoy akademii», 1925, Kn. XII, s. 7–18.